

WOBEC DOGMATYZMU. ZACHODNI MARKSIZM, *THE MAKING OF THE ENGLISH WORKING CLASS* I KOMUNISTYCZNE HISTORIOGRAFIE W NRD, CZECHOSŁOWACJI I POLSCE 1948–1990¹

Rudolf Kučera
Univerzita Karlova

Latem 1948 roku mieszkańcy Salzburga mieli okazję brać udział w nieoczekiwanych spotkaniach. W tym wciąż zniszczonym mieście, gdzie w wyniku amerykańskich bombardowań z 1944 roku zburzeniu uległa połowa budynków, Uniwersytet Harvarda zorganizował szkołę letnią w zakresie studiów amerykańistycznych. Wykładowcy ze Stanów Zjednoczonych, pod przewodnictwem socjologa Talcotta Parsonsa, prowadzili zajęcia dla ponad stu siedemdziesięciu doktorantów oraz młodych doktorów z całej Europy. Przez ponad sześć tygodni młodzi uczeni z Niemiec, Austrii, Włoch i Anglii spotykali się z Polakami, Czechami i Węgrami na wykładach poświęconych różnym zagadnieniom amerykańskiej kultury, polityki i historii.

Udział w zajęciach stał się okazją do nawiązania transnarodowych kontaktów lub wręcz długotrwałych przyjaźni. Jeden z uczestników szkoły

¹ Niniejszy tekst stanowi poprawioną i rozszerzoną wersję artykułu zatytułowanego *Facing Marxist Orthodoxy: Western Marxism, The Making, and the Communist Historiographies of Czechoslovakia and Poland 1948–1990* (2016). Pragnę podziękować Svenowi Beckertowi, Rudiemu Batzellowi i Gabrielowi E. Winantowi za uwagi do wcześniejszej wersji tekstu. Podziękowania kieruję także do uczestników konferencji „The Global E.P. Thompson”, zorganizowanej przez Uniwersytet Harvarda, a zwłaszcza Thomasa Lindenbergera, Charlesa Maiera za cenne komentarze dotyczące mojego referatu. Wartościowe uwagi otrzymałem też od Macieja Górnego i Vítězslava Sommera oraz anonimowych recenzentów. Wreszcie, pragnę podziękować kolegium Imrego Kertésza na Uniwersytecie w Jenie oraz Wydziałowi Nauk Społecznych na Uniwersytecie Karola w Pradze za wsparcie mojego projektu w ramach programu rozwoju badań P17 – nauki społeczne, polityka oraz media wobec wyzwań współczesności.

letniej – wschodząca gwiazda czechosłowackiej historiografii – trzydziestodwuletni wówczas Josef Polišíenský, odnotował w swych pamiętnikach, że największe wrażenie wywarł na nim „[...] angielski historyk [George Albert] Shepperson, absolwent Cambridge... dogmatyczny marksista, uczeń Maurice’a Dobba, który w znaczący sposób poszerzył moją wiedzę” (Polišíenský 2001: 157–158). Polišíenský nie był jedynym badaczem z Czechosłowacji biorącym udział w tej konferencji. Grupa czechosłowacka składała się z sześciu młodych humanistów. Koszty ich podróży oraz zakwaterowania zostały w całości sfinansowane przez komunistyczne władze, które zaledwie kilka miesięcy wcześniej, w lutym 1948 roku, dokonały politycznego zamachu stanu. Polišíenský i jego czechosłowaccy koledzy skorzystali z możliwości stworzenia międzynarodowych sieci kontaktów akademickich, które wyraźnie kontrastowały ze zdewastowanym wojną krajobrazem intelektualnym ówczesnej Europy. Kontakty te niejednokrotnie wykraczały poza polityczne podziały na Wschód i Zachód. Wiele lat później Polišíenský wyznał, że bez bliskich relacji z brytyjskimi marksistami nigdy nie odkryłby Rolling Stonesów (2001: 206).

W latach 50. i 60. Polišíenský oraz inni badacze z Europy Środkowo-Wschodniej mieli możliwość podtrzymywania oraz poszerzania sieci międzynarodowych znajomości. Choć nie zawsze w pełni decydowali o wyborze miejsca swoich zagranicznych pobytów, a także pozostawali pod czujną obserwacją państwa, niektórzy z nich byli w stanie nie tylko utrzymać kontakty z Zachodem, lecz także wprowadzić do lokalnego obiegu ważne zagraniczne badania oraz perspektywy metodologiczne². Mimo to we współczesnych badaniach historycznych dotyczących XX-wiecznej historiografii problematyka relacji oraz wzajemnych wpływów między historiografiami po obu stronach żelaznej kurtyny nie doczekała się pogłębionej refleksji (zob. Woolf 2011, Iggers, Wang 2008). W wielu pracach podkreśla się, że proces sowyetyzacji kształcenia uniwersyteckiego oraz podporządkowanie badań ściśle określonym politycznym i ideologicznym wymogom partii komunistycznych zaowocowały nagłym wprowadzeniem jednokierunkowego transferu metodologii, koncepcji oraz praktyk badawczych pochodzących ze Związku Radzieckiego (zob. Schmidt-Hartmann 1988, Kowalczyk 1997, krytyczne spojrzenie na proces sowyetyzacji zob. Connelly 2000). Z drugiej jednak strony, jak pokazują niektóre bardziej współczesne

² Zob. np. omówienie czechosłowackiego uczestnictwa w międzynarodowych kongresach nauk historycznych od końca XIX wieku w książce pod redakcją Bohumila Jirouška *Česká a československá účast na mezinárodních kongresech historických věd (Czech and Czechoslovak Participation in International Congresses of Historical Sciences)* (2006).

opracowania, transfer ów zakończył się w wielu przypadkach niepowodzeniem, a lokalnym historiografom udało się utrzymać znaczący, aczkolwiek zróżnicowany, zakres autonomii (zob. Górny 2007, Kolář 2010, Pleskot 2010). Nadal jednak wewnętrzna dynamika rozwoju historiografii w Europie Środkowo-Wschodniej postrzegana jest jako napędzana wyłącznie przez siły wewnętrzne poszczególnych krajów lub przez międzynarodowe sieci powiązań rozciągających się na wschód od żelaznej kurtyny. Wpływy zachodnich historiografii pozostają wciąż obszarem w znacznej mierze niezbadanym (zob. Berg 2015).

Niniejszy artykuł dotyczy zarysowanych wyżej zagadnień. Prześledzenie recepcji niezwykle ważnego, poświęconego historii robotniczej dzieła E.P. Thompsona *The Making of the English Working Class* z 1963 roku w Europie Środkowo-Wschodniej pozwoli wskazać możliwe kontakty oraz wpływy Zachodu na Wschód, które miały miejsce mimo istnienia żelaznej kurtyny. Aby w pełni zrozumieć recepcję tego wydawnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej, należy ją umieścić w szerszym kontekście wschodnio-zachodnich kontaktów akademickich, nawiązanych bezpośrednio po II wojnie światowej. Ponadto, w artykule zostaną omówione powojenne prace poświęcone XIX-wiecznej historii robotniczej autorstwa historyków z Europy Środkowo-Wschodniej, a także wiodące w tym regionie czasopisma historyczne. Zbadane zostaną odniesienia do prac Thompsona i innych znaczących publikacji zachodniego marksizmu, a także sposoby w jaki Thompson i zachodni marksiści zostali włączeni w dominujące lokalne narracje. Biorąc pod uwagę transnarodowy zakres tej problematyki, stan badań na temat recepcji zachodniej historiografii w Europie Środkowo-Wschodniej oraz znaczenie XIX-wiecznej historii robotniczej zwłaszcza w Czechosłowacji i NRD, mój artykuł jest zarysem reakcji „twardej linii” marksizmu na jedną z najważniejszych prac lewicowej historiografii.

/// Prolog: komunistyczny internacjonalizm lat 50. i wczesnych lat 60.

Nie dziwi specjalnie to, że historycy z Czechosłowacji, NRD i Polski poszukiwali akademickich interlokutorów na Zachodzie, w szerszym środowisku zachodnioeuropejskiej historiografii marksistowskiej, przede wszystkim zaś w Wielkiej Brytanii i Francji. Dla czechosłowackiej historiografii komunistycznej lat 50. głównym punktem odniesienia był krąg brytyjskich historyków komunistycznych uformowany wokół Rodneya Hiltona, Christophera Hilla i Erica Hobsbawma. Wiele książek tych i in-

nych brytyjskich marksistów zostało zrecenzowanych lub przynajmniej odnotowanych w głównych czechosłowackich czasopismach historycznych, takich jak *Československý časopis historický* (zob. Hadler 1999: 145–159, zob. np. przegląd najnowszej literatury brytyjskiej na temat historii robotniczej – Fried 1953: 565–567), a niektóre z nich przetłumaczono nawet na język czeski lub słowacki. Na przykład czeskie tłumaczenie *The English Rising of 1381* Rodneya Hiltona i Hymana Fagana – które ukazało się w 1952 roku, czyli zaledwie dwa lata po publikacji oryginału – zostało opatrzone nowym wstępem, napisanym specjalnie dla czeskich i słowackich czytelników. Autorzy podkreślili w nim bliskie relacje brytyjskich historyków z Czechosłowacją:

Czechosłowacki wkład w budowanie socjalizmu stanowi wspianą inspirację dla angielskich robotników i intelektualistów – inspirację dla ich własnych zmagania o emancypację i pokój. Brytyjcy marksiści odwiedzający Czechosłowację zdają sobie sprawę, że myślą w ten sam sposób, co czescy i słowaccy towarzysze [...]. Ci z nas, którzy mieli możliwość wymieniać się doświadczeniami z czeskimi i słowackimi marksistami, ochoczo pragną tę współpracę kontynuować. Celem niniejszej książki, będącej zaledwie niewielkim wkładem ze strony brytyjskiej, jest zachęta do takiej właśnie współpracy (Hilton, Fagan 1952: 3–4).

W Europie Środkowo-Wschodniej to właśnie czechosłowacka historiografia była przypuszczalnie najmocniej związana oraz w największym stopniu znajdowała się pod wpływem brytyjskich kręgów marksistowskich. Warto odnotować, że w redakcji flagowego marksistowskiego czasopisma „Past and Present” znalazł się wspomniany Polišenský, był jednym z „międzynarodowych doradców”. Niemniej jednak historycy z Polski i NRD także utrzymywali podobne kontakty. Wschodnioniemiecka historiografia skupiona była przede wszystkim na zagadnieniach XIX-wiecznej industrializacji oraz historii XX wieku (Middell 1999). Eric Hobsbawm odegrał ważną rolę w zapoznaniu enerdowskich historyków z brytyjskim piarstwem historycznym. Świadczy o tym krótka recenzja niemieckiego przekładu *Primitive Rebels* Hobsbawma (1962) opublikowana w sztandarowym enerdowskim czasopiśmie „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” (Markow 1965: 160). Jej autorem był jeden z najbardziej renomowanych wschodnioniemieckich historyków – Walter Markow, którego zdaniem Hobsbawm był dobrze znany czytelnikom z NRD. Istotnie, w 1962 roku,

gdy ukazał się wspomniany przekład, brytyjski marksista wygłosił kilka gościnnych wykładów na Uniwersytecie Humboldtów w Berlinie Wschodnim, co najlepiej świadczy o jego popularności wśród enerdowskich historyków³.

Polska historiografia bardziej niż anglojęzycznymi marksistami zainteresowana była francuskim dorobkiem naukowym. Podtrzymując bliskie relacje z francuskimi uczelniami, w latach 50. i 60., polscy historycy rozpoczęli intensywny dialog dotyczący interpretacji rewolucji francuskiej. Drobiazgowo studiowano i dyskutowano na temat niedawno wydanych prac francuskich marksistów, zwłaszcza Alberta Soboula. Poszukiwano polskich związków z francuskim ustrojem rewolucyjnym. Ogólnie rzecz biorąc, polscy historycy przychylnie odnosili się do przejrzystych analiz, wskazujących na klasowy wymiar przyczyn oraz przebiegu francuskich przemian pod koniec XVIII wieku (Zahorski 1964). Prace Soboula uważano wręcz za „przykład jasności konstruowania pracy historycznej” (Zahorski 1965: 980), a przekłady jego krótszych artykułów wielokrotnie pojawiały się w renomowanych polskich czasopismach naukowych (zob. np. Soboul 1966).

Jako że polską historiografię charakteryzowała przepuszczalnie największa otwartość i receptywność względem zachodniej nauki, prace brytyjskich marksistów były dobrze znane tutejszym historykom. W istocie to właśnie polscy uczeni zaangażowali się w krytyczną polemikę z brytyjskimi marksistami. W dziedzinie historii najnowszej opublikowana w 1962 roku anglojęzyczna praca Erica Hobsbawma *Wiek Rewolucji* bardzo wczesnie wywołała krytyczne uwagi polskich historyków. Podczas gdy w całej Europie Środkowo-Wschodniej wychwalano marksistowskie podejście Hobsbawma oraz nadzwyczaj szeroki zakres geograficzny jego badań (Polišenský 1963: 705), polscy historycy byli krytyczni wobec zaproponowanej przez niego konceptualizacji. Używając argumentów, które z czasem stały się jednym z punktów wyjścia dla postkolonialnej krytyki atlantyckiej tradycji historiograficznej (zob. Chakrabarty 2011), polscy recenzenci ostro krytykowali „angło-francuską” perspektywę Hobsbawma, przejawiającą się w opisie europejskiego rozwoju w pierwszej połowie XIX wieku jako napędzanego przez angielską rewolucję przemysłową i francuską rewolucję polityczną. Zarzucali Hobsbawmowi traktowanie regionów leżących na wschód od Renu jako terytoriów, które jedynie reagowały na ekonomiczne, społeczne

³ Żywe kontakty Hobsbawma z komunistycznymi krajami Europy Środkowo-Wschodniej opisane są w jego pamiętnikach (zob. Hobsbawm 2002: 176–177; 200–201).

i polityczne dynamiki procesów zachodzących w Anglii i Francji (Jedlicki 1966).

Te przykłady pokazują, że w latach 50. i wczesnych latach 60. historiografie krajów Europy Środkowo-Wschodniej nie były odcięte od wpływów zachodniej nauki. Doniosłe prace brytyjskich i francuskich historyków były czytane i dyskutowane, a niektóre z przedstawionych w nich argumentów trafiły nawet do prac lokalnych historyków. Nie dziwi zatem, że gdy w 1963 roku, jak wspominał Eric Hobsbawm, „[wybuch] liczący osiemset czterdzieści osiem stron wulkan E.P. Thompsona, zyskując natychmiastowe uznanie w świecie zawodowych historyków” (2002: 214), luna towarzysząca owej erupcji została zauważona nawet za żelazną kurtyną. Jeśli jednak dokładnie przyjrzymy się reakcjom na tę najważniejszą pracę Thompsona, okaże się, że świeciła ona różnym blaskiem w różnych krajach Europy Środkowo-Wschodniej i że była bardziej przytłumiona niż w innych częściach świata (zob. „International Review of Social History“ 2016).

/// Próby dostrzeżenia wulkanu: recepcja *The Making* w latach 60.

Czechosłowaccy historycy praktycznie ignorowali *The Making* przez całe lata 60. Dzieło Thompsona nie zostało odnotowane w ani jednej recenzji, dyskusji czy choćby przypisie w ważniejszych czasopismach naukowych czy monografiach poświęconych współczesnej historii robotniczej. W 1966 roku Czechosłowacka Akademia Nauk wybrała Arnošta Klíma, jednego z wiodących czeskich badaczy historii robotników, aby reprezentował czechosłowacką historiografię na Międzynarodowym Kongresie Historii Społeczno-Ekonomicznej w Berlinie Zachodnim. Klíma wygłosił tam wykład *Die Entstehung der Arbeiterklasse und die Anfänge der Arbeiterbewegung in Böhmen* (Kształtowanie się klasy robotniczej oraz początki ruchu robotniczego na ziemiach czeskich) (1968). Omówił w nim najnowsze trendy czechosłowackiej historii robotniczej, opowiedział o kluczowej roli przemysłu tekstylnego, początkach pierwszych wielkich zakładów przemysłowych, a także wykształceniu się zorganizowanej klasy robotniczej, która – jego zdaniem oraz zgodnie z panującym wówczas w Czechosłowacji konsensusem – była zjawiskiem istniejącym obiektywnie, wynikającym z dialektyki industrializacji. W wykładzie mającym przedstawić „najlepsze dobra eksportowe” czechosłowackiej historiografii połowy lat 60., będącym prezentacją najnowszych jej osiągnięć, zabrakło jakiegokolwiek odniesienia do Thompsona. Powołując się na prace brytyjskich historyków klasy robotniczej, zwłaszcza Erica Hobsbawma (Purš 1964: 776, 779), czecho-

słowaccy historycy konsekwentnie ignorowali nie tylko kluczowe pojęcia zawarte w książce E.P. Thompsona, ale też samo jej istnienie.

Jest to tym bardziej zaskakujące, że praca Thompsona ukazała się w okresie destalinizacji, który przyniósł głębokie przemiany na intelektualnej mapie czechosłowackich nauk humanistycznych, a zwłaszcza w czechosłowackiej historiografii (Kořalka 1992). Co więcej, drugie, poprawione wydanie książki Thompsona zostało opublikowane przez Penguin Books w 1968 roku, w szczytowym momencie Praskiej Wiosny i na szerszym tle czechosłowackiej odwilży intelektualnej i politycznej końca lat 60. Do głosu zaczęli wówczas dochodzić młodzi historycy sprzeciwiający się „kultowi jednostki w piarstwie historycznym”. Krytykowano „czysty marksizm”, którego celem było uprawomocnianie prefabrykowanych interpretacji stworzonych nie przez historyków, lecz przez aparatczyków partyjnych (zob. Voříšek 2012). W pierwszej połowie lat 60. młode pokolenie badaczy ogłosiło zamiar stworzenia nowej, całościowej narracji historii Czechosłowacji (Sommer 2011: 325–327). Następnie w drugiej połowie lat 60. czechosłowaccy historycy przededefiniowali prawie wszystkie wcześniejsze stanowiska dogmatycznych marksistów oraz stworzyli całościową narrację historyczną o „wyjątkowej czechosłowackiej wersji socjalizmu”. Posłużyła ona za fundament ruchu reformatorskiego Praskiej Wiosny (tamże: 344–347).

Wewnętrzne przemiany czechosłowackiej historiografii zauważalne były na dwóch poziomach. Po pierwsze, obejmowały one szeroko zakrojoną zmianę perspektyw, interpretacji i tematyki piarstwa historycznego. Po drugie, zostały w większości przeprowadzone przez najmłodsze pokolenie historyków, którzy otrzymali niezbędne wsparcie partii w dostępie do archiwów oraz możliwość zapoznania się z zagraniczną literaturą. Konsekwencją tych zmian był silny zwrot ku tematom dotyczącym XX wieku, a także pisanie w mniejszym lub większym stopniu klasycznej narodowej historii (zob. np. Górny 2008, Kopeček 2012).

Narracje historyczne, które powstały w okresie Praskiej Wiosny (zob. Sommer 2011), za punkt wyjścia przyjmowały zazwyczaj powstanie Czechosłowacji w 1918 roku, kładły nacisk na demokratyczne tradycje międzywojennej czechosłowackiej myśli komunistycznej, a za kulminację uznawały antynazistowski opór w czasie II wojny światowej oraz powojenny system stworzony przez Front Narodowy. Bardziej odległe w czasie tematy, takie jak uprzemysłowienie czy początki ruchu robotniczego, a także rewolucja husycka, stanowiły oczywiście nadal przedmiot badań, nie cieszyły się jednak ani porównywalnie dużym wsparciem władz ani też zainteresowaniem młodych historyków. Poza tym pokoleniowa ofensywa

młodych badaczy sprawiła, że ich starsi koledzy, którzy utrzymywali intensywne kontakty z brytyjskimi historykami w latach 50., tacy jak Polišenský, znaleźli się w defensywie. Paradoksalnie, im bardziej czechosłowacka historiografia uwalniała się od tradycji okresu stalinowskiego, tym bardziej traciła kontakty z Zachodem. Dlatego też, gdy w drugiej połowie lat 60. ramy interpretacyjne czechosłowackiej historiografii były przypuszczalnie najbardziej gotowe na przyjęcie perspektyw i argumentów zawartych w *The Making*, historia początkowej fazy procesu industrializacji cieszyła się niewielkim zainteresowaniem, nie wspominając o dorobku brytyjskich uczonych w tym zakresie. W momencie, który pod względem intelektualnym wydawał się najbardziej odpowiednim dla pogłębionej recepcji prac Thompsona, w Czechosłowacji nie było nikogo, kto byłby w stanie ją przeprowadzić.

W NRD wulkan Thompsona obserwowano ze zdecydowanie większym zainteresowaniem. Już w 1964 roku, w szczegółowym przeglądzie brytyjskiej historii robotniczej, autorstwa Jürgena Kuczynskiego, szefa Instytutu Historii Ekonomicznej NRD-owskiej Akademii Nauk i tym samym przypuszczalnie najbardziej wpływowego wschodnioniemieckiego historyka (zob. Sabrow 1995), podkreślono wkład Thompsona w zrozumienie ruchu oporu robotników we wczesnej fazie industrializacji (Kuczynski 1964: 108). Mimo że przed 1990 rokiem *The Making* nie doczekało się ani recenzji ani adnotacji w „*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*”, badania Thompsona bardzo szybko znalazły swoje miejsce w głównym nurcie wschodnioniemieckiej historiografii.

Kuczynski oraz inni wschodnioniemieccy badacze historii robotniczej odwoływali się do *The Making* przez całe lata 60., w naturalny sposób włączając tę publikację w oficjalną marksistowską tradycję (Kuczynski 1967: 230). Praca Thompsona wpisywała się w to, co określano mianem szerokiego nurtu „progresywnej historiografii”, mogącej rzekomo zaistnieć i zdobyć popularność wszędzie na świecie (Kowalczyk 1997). A zatem gdy Kuczynski zapoznawał się z literaturą poświęconą historii robotniczej lat 50. i 60., miał możliwość stworzyć spójny nurt godnych podziwu prac, które zostały opublikowane po obu stronach żelaznej kurtyny: „Intensywne zainteresowanie zagadnieniem rewolucji przemysłowej można zaobserwować na terenie obozu socjalistycznego. [...] [N]ajnowsza i najważniejsza praca poświęcona tej problematyce została opublikowana przez E.P. Thompsona w 1963 roku pod tytułem *The Making of the English Working Class*” – zauważył Kuczynski (1967: 230), traktując wschodni i zachodni dorobek naukowy jako jeden homogeniczny nurt badań.

W enerdowskiej recepcji *The Making* w stale podkreślano świeże spojrzenie Thompsona na luddyzm. Inne znaczące zasługi Thompsona, takie jak wskazanie na kluczowe znaczenie swoistej „kultury rzemieślniczej” lub też całkowicie inna percepcja klasy robotniczej, zostały w znacznej mierze pominięte. Był to zarazem najprostszy sposób na włączenie *The Making* do obowiązującej narracji komunistycznej. W pierwszej połowie XIX wieku do opisywanych przez Thompsona aktów niszczenia maszyn przemysłowych dochodziło nie tylko w Anglii, lecz także w państwach niemieckich i na ziemiach czeskich. Reinterpretacja tych działań w kategoriach ogólnego odrzucenia przez robotników kształtujących się wówczas kapitalistycznych stosunków pracy, jak to uczynił Thompson, zamiast dostrzeżenia w nich nienawiści w stosunku do nowych technologii mogła wyrządzić pewną krzywdę istniejącym interpretacjom komunistycznym (Lindenberger 2003).

Najbardziej otwarta na dzieło Thompsona okazała się jednak historiografia w Polsce. Źródła tej sytuacji tkwią w okresie międzywojennym. Wysokie standardy profesjonalizmu oraz międzynarodowe uznanie dla przedwojennej polskiej historiografii zachęcały wielu starszych historyków do trwania na dawnych stanowiskach metodologicznych. Ze względu na autorytet moralny Kościoła Katolickiego, związany z rolą, jaką odegrał on w czasie drugiej wojny światowej, jego wpływy wciąż cieszyły się społecznym uprawomocnieniem. Dlatego też po śmierci Stalina i po 1956 roku bezkompromisowy marksizm stał się w Polsce jednym z kilku obowiązujących podejść metodologicznych (Topolski 1992), lecz nie uniwersalną wiarą jak w Czechosłowacji czy NRD. Co za tym idzie, polscy historycy mieli możliwość przyglądać się rozwojowi interesujących ich dziedzin na Zachodzie i z dużym zainteresowaniem przyjęli pierwodruk książki Thompsona. „Przegląd Historyczny” zamieścił jej szczegółową recenzję już w 1964 roku (Katz 1964). Recenzent wychwalał nadzwyczaj rozbudowaną heurystykę oraz zakres geograficzny książki, uwzględniający nie tylko ważne centra przemysłowe, lecz także mniejsze angielskie miasta. Autor recenzji umieścił *The Making* w kontekście specyfiki brytyjskiej historii robotniczej i z zadowoleniem przyjął to, że Thompson przedstawił zdecydowane argumenty, podważające wnioski płynące z opublikowanych wcześniej prac G.D.H. Cole’a. Jednakże najważniejszą cechą książki, zdaniem jej recenzenta, było ujęcie angielskiej klasy robotniczej nie jako abstrakcyjnej struktury teoretycznej, lecz konkretnego zjawiska historycznego, które wyłoniło się w określonym kontekście historycznym, jako rezultat działań realnie istniejących ludzi. W ten oto sposób recenzent jasno wskazał, jakie

wyzwanie stanowiła praca Thompsona dla wschodnioeuropejskiej historii robotniczej. Odejście od wysoce strukturalnego, ekonomicznego determinizmu oraz spojrzenie na klasę robotniczą jako aktywny podmiot swego własnego powstania miały największy potencjał, aby zakwestionować niektóre przesłanki badawcze lokalnych historyków. Oczywisty dysonans względem marksistowsko-leninowskich interpretacji, postrzegających klasę robotniczą jako byt, który wylonil się z nieosobowych struktur procesu industrializacji, utrudniły włączenie *The Making* do istniejących nurtów komunistycznej myśli naukowej. A zatem, jak skonkludował recenzent, praca pozostawała „wnikliwa” oraz „nowatorska metodologicznie”, a przez to także stanowiła bodziec do dalszych badań „w dziedzinie świadomości i szeroko pojętej kultury klasy społecznej” (1964: 701). Autor tej recenzji Henryk Katz był jednym z nielicznych historyków z Europy Środkowo-Wschodniej, którzy w otwarty sposób wskazywali na wyzwania, jakie praca Thompsona stanowiła dla lokalnej nauki. Podjęta przez Thompsona próba „uczłowieczenia” historii robotniczej pozostawała w jawnej sprzeczności z wieloma komunistycznymi pracami powstałymi w latach 50. i na początku lat 60. w Europie Środkowo-Wschodniej. W pracach tych wyłonienie się lokalnych klas robotniczych traktowano jako efekt działania depersonalizowanego, obiektywnego procesu historycznego, nie zwracając szczególnej uwagi na ludzkie doświadczenia (por. Żarnowska 1993, Myśka, Novotný 1961, Reulecke, Friedemann 1990).

/// Zatrzaśnięte drzwi: recepcja *The Making* od lat 60. do upadku komunizmu

Stłumienie Praskiej Wiosny w 1968 roku przyniosło głębokie i długotrwałe zmiany w czechosłowackim pejzażu akademickim. W humanistyce, będącej jednym z filarów ruchu reformatorskiego, na uniwersyteckich wydziałach historii oraz w odpowiadającym im instytutach Akademii Nauk przeprowadzono brutalne czystki. Ponad stu czterdziestu historyków zostało wyrzuconych z pracy, pozostali mieli znikome możliwości poszukiwania inspiracji za żelazną kurtyną (*Acta Persecutionis...* 1975).

Dostęp do literatury publikowanej na Zachodzie został ograniczony, kontakty z zachodnimi uczonymi zredukowane do kilku wybranych, „ideologicznie godnych zaufania” historyków, a szefowie największych instytutów znaleźli się pod baczna obserwacją państwa. Silna ideologiczna presja wzmocniona wewnętrzną presją sprawiła, że większość czechosłowackich historyków lat 70. i 80. zrezygnowała z metodologicznych innowacji, nie

wspominając już o zachodnich inspiracjach, ograniczając swoją działalność do bezpiecznego pola empirycznej historii ekonomicznej, przede wszystkim historii industrializacji opisywanej za pomocą liczb i statystyk (zob. Purš 1986).

W interpretacje naukowe lat 50. wpisane było przekonanie o konieczności pojawienia się zjednoczonej klasy robotniczej, stojącej na czele „wyzwalającego marszu historii”. Rolę akademickiej historii robotniczej ograniczono do dostarczania empirycznych, często statystycznych danych zaświadczających o dokładnym miejscu i czasie dokonywania się owych procesów historycznych. Mimo że niektóre metody ilościowe oraz argumenty przypominały poniekąd rozkwit historii społecznej – szybko rozwijającej się w niektórych historiografiach zachodnich od lat 60. do lat 70. – teleologiczna koncepcja klasy robotniczej, pojmowanej w kontekście nieuchronnego zwycięstwa komunistycznej utopii, sprawiała, że marksistowskie podejście do historii robotniczej pozostawało niekompatybilne z założeniami zachodniej nauki (zob. Eley 2005, Iggers, Wang 2008).

Kontakty z Zachodem przetrwały jedynie wśród starszego pokolenia historyków, którzy choć zostali wykluczeni z oficjalnej historiografii w latach 60., od czasu do czasu zapraszani byli do międzynarodowej współpracy przez zachodnich partnerów. I tak na przykład w połowie lat 80., gdy historycy z Bielefeld przygotowali duży projekt badawczy, porównujący relacje między burżuazją, mieszczaństwem i klasą robotniczą w XIX-wiecznej Europie, Jiří Kořalka stał się ich głównym czechosłowackim współpracownikiem (Kořalka 1986). Urodzony w 1931 roku Kořalka należał do pokolenia historyków, którzy weszli do czechosłowackiej nauki w połowie lat 50. W latach 60. współkształtował on lokalną historiografię, zwłaszcza historię robotniczą XIX wieku (zob. Kořalka 1956). Po usunięciu z oficjalnego nurtu czechosłowackiej historiografii w latach 70. Kořalka pracował w prowincjonalnym muzeum. Udało mu się jednak utrzymać nawiązane wcześniej kontakty z Zachodem oraz okazjonalnie uczestniczyć w międzynarodowych projektach badawczych (Pokorný, Velek, Velková 2007). Porzuciwszy dogmatyczne zasady marksistowskiej ortodoksji, Kořalka i inni historycy z jego pokolenia przyjęli bardziej otwarte podejście do badań nad formowaniem się klasy robotniczej. Nadal jednak w większym lub mniejszym stopniu odwoływali się oni do materializmu, co zbliżało ich perspektywę do inspirowanych socjologią Maxa Webera projektów badawczych rozwijanych w latach 70. i 80. w RFN (zob. Lenger 2010, Hitzer, Welskopp 2010, Asal, Schlak 2009). A zatem nawet poza głównym nurtem

ortodoksyjnej czechosłowackiej historii robotniczej lat 70. i 80. Thompsonowskie inspiracje praktycznie nie istniały.

Także w NRD lat 60. obserwować można zamykanie się lokalnej historiografii, mimo że proces ten charakteryzował się całkowicie odmienną dynamiką. Bez porównywalnego do Praskiej Wiosny ruchu reformatorskiego wschodnioniemiecka historiografia lat 60. stopniowo poddawana była coraz większej kontroli partii komunistycznej, nie tylko pod względem ideologii, lecz także doboru tematów badawczych i utrzymywanych przez uczonych kontaktów. Jak pokazał Matthias Middell w analizie treści założonego w 1953 roku czasopisma „*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*”, przed 1989 rokiem najwięcej zagranicznych artykułów oraz omówień zagranicznej historiografii opublikowano w latach 50. i wczesnych latach 60. Był to okres, w którym znaczącą uwagę poświęcano zachodnim badaczom, postrzeganym jako komunistyczni towarzysze po drugiej stronie żelaznej kurtyny (Middell 1999: 276). Na przykład w 1956 roku czasopismo opublikowało przekład krytyki Hobsbawma dotyczącej „burżuazyjnej historiografii” (Hobsbawm 1956), a w 1963 roku redakcja przyjęła do druku artykuł Alberta Soboula *Vom Ancien Régime zum Kaiserreich. Das Nationale Problem und die sozialen Verhältnisse im Zeitalter der bürgerlichen Revolution in Frankreich* (Kwestia narodowa i relacje społeczne w okresie francuskiej rewolucji burżuazyjnej) (1963).

Wspomniany artykuł został opublikowany na początku procesu stopniowego wygaszania międzynarodowych impulsów we wschodnioniemieckiej historiografii. W latach 60. w NRD, podobnie jak w Czechosłowacji, nastąpił zwrot w kierunku klasycznej narodowej historii narracyjnej (zob. Berger 2002, Sabrow 2001b). Pod koniec lat 50. dokonano istotnych zmian w redakcji periodyku, których rezultatem było ograniczenie artykułów pisanych przez historyków spoza Niemiec Wschodnich oraz częste interwencje partii rządzącej w publikowane treści (Sabrow 1999). Wraz z odejściem Jürgena Kuczynskiego na emeryturę w 1968 roku zniknęły też (nieliczne) odniesienia do *The Making*.

Wobec coraz bardziej narodowego kursu wschodnioniemieckiej historiografii oraz towarzyszącemu mu upolitycznieniu w latach 70. istniało niewiele możliwości powrotu do Thompsonowskich pojęć i kategorii. Nawet w tych wymiarach, które łączyły historyków zajmujących się historią robotniczą ponad podziałami geopolitycznymi w Europie lat. 70. i 80., praca Thompsona była nieobecna. Jednym z najważniejszych miejsc dla prowadzenia takiego transnarodowego dialogu były konferencje dotyczące histo-

rii robotniczej, które organizowano w austriackim mieście Linz. W latach 70. i 80. brali w nich udział badacze historii robotniczej zarówno z Europy wschodniej, jak i zachodniej. Jednakże nawet te dyskusje zdominowane były przez rozwijającą się wówczas dynamicznie w Niemczech Zachodnich historię społeczną, przez co pozostawało niewiele miejsca dla alternatywnych perspektyw metodologicznych (zob. Konrad 1982, Konrad 1989).

Mimo że pod koniec lat 80. horyzonty intelektualne enerdowskiej historiografii zostały częściowo poszerzone dzięki wzrastającej możliwości dostępu do najważniejszych badań zachodnioniemieckich historyków oraz dyskusji na ich temat (zob. Sabrow 2001a, Sabrow 2001b, Stibbe 2013), a także ukazującym się w Niemczech Zachodnich przekładom z języka angielskiego, francuskiego oraz innej zagranicznej literatury, bez Jürgena Kuczynskiego i jego kolegów z pokolenia lat 50. praca Thompsona sprawiała wrażenie zapomnianej inspiracji⁴. Nawet najznakomitsze prace naukowe powstałe w ramach wschodnioniemieckiej historii robotniczej lat 70. i 80., które weszły w dialog z zagraniczną nauką, podlegały istotnym ograniczeniom wynikającym z klasycznej marksistowskiej dialektyki (zob. Zwahr 1978, Kocka 1980).

To właśnie opublikowany w 1987 roku w renomowanym zachodnioniemieckim wydawnictwie Suhrkamp przekład *The Making* wywołał drugą falę zainteresowania pracą Thompsona w NRD (Thompson 1987). Jednakże, biorąc pod uwagę, że do zjednoczenia Niemiec pozostały zaledwie trzy lata, wschodnioniemiecka historiografia nie miała zbyt wiele czasu, aby skorzystać z możliwości pogłębionego zapoznania się z dziełem Thompsona. W związku z tym wzmianka o książce pojawiła się na stronach „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” dopiero w latach 90., w dość lakonicznej recenzji Edithy Kross. Im bardziej przyglądamy się temu czasopismu w latach 70. i 80., tym bardziej wspomniana recenzja nabiera anegdotycznego znaczenia. Zaczyna się ona od stwierdzenia, iż „[...] rzadko zdarza się, aby książka wywołała tak żywą dyskusję i tyle kontrowersji, co, wydana w 1963 roku w Nowym Jorku, monografia E.P. Thompsona” (Kross 1990: 367–368). To, co dla Erica Hobsbawma było erupcją wulkanu, dla wschodnioniemieckiej historiografii lat 70. i 80. wydawało się raczej odległą gwiazdą.

⁴ Zob. np. liczne recenzje prac Klaus’a Thenfelde, Ute Frévert, Jana Lucassena, Garretha Stedmana Jonesa, George’a Duby’ego czy Luciena Febvre’a opublikowane w „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” w latach 1986–1990.

Jak widzieliśmy, spośród trzech omawianych tu historiografii polscy historycy w największym stopniu docenili znaczenie pracy Thompsona. Ich zainteresowanie okazało się być jednak także najbardziej krótkotrwałym, dlatego też *The Making* nie zadomowilo się w dyskursie nawet najbardziej otwartej historiografii regionu, utrzymującej trwale i żywe kontakty z różnymi nurtami zachodniej nauki. Choć przyczyny takiego stanu rzeczy przypominały do pewnego stopnia sytuację w Czechosłowacji i NRD, nie możemy pominąć różnic. Mimo iż ogólny klimat intelektualny polskiej historiografii tworzył być może najlepsze warunki do recepcji *The Making* oraz dyskusji na temat zawartych w niej argumentów, tematyka książki okazała się raczej nieatrakcyjna dla polskich badaczy. Cytowany już Henryk Katz określił co prawda pracę Thompsona mianem „długoterminowego wkładu w badania kultury klas”, należy jednak uznać za symptomatyczne to, iż postrzegał on pracę Thompsona wyłącznie w kontekście angielskiej historii robotniczej. W istocie nie sposób porównywać rozwiniętej, uznanej i zinstytucjonalizowanej nauki dotyczącej historii klasy robotniczej w Anglii, Czechosłowacji czy NRD z polskim dorobkiem naukowym w tej dziedzinie (Górny 2007). Po wojnie wiele wysiłku włożono w skonstruowanie narracji narodowej, dla której fundamentalne znaczenie miała historia wiejskiej emancypacji oraz roli miejskiej inteligencji, a nie powstanie klasy robotniczej (zob. Svidžkov 2006). W związku z bardzo niskim poziomem industrializacji XIX-wiecznej Polski, a także niezaprzeczalnymi wpływami niemieckimi na polski przemysł, historykom niezwykle trudno było zaadaptować historię robotniczą do struktur emancypacyjnego „marszu historii” w podobny sposób, jak uczynili to ich koledzy z Czechosłowacji i Niemiec Wschodnich. A zatem, podczas gdy polskie piarstwo historyczne okazało się bardzo chłonne względem zachodnich innowacji konceptualizacyjnych dotyczących historii intelektualnej czy historii ekonomicznej obszarów wiejskich (Kula 1962, Sosnowska 2004), dziedzina historii robotniczej pozostawała poza głównym nurtem badań. Polska historia robotnicza nastawiona była raczej na ilościowe metody badań materialnych standardów życia i skupiała się na sile robotniczej powstającego przemysłu ciężkiego (Missalowa 1967, Żarnowska 1974, Żarnowska 1982).

W przeciwieństwie do innych regionów świata, gdzie praca Thompsona stała się inspiracją do badania np. rozruchów chłopskich, w Polsce kategorie analityczne Thompsona nie znalazły takiego oddźwięku (Scott 1976). Temat ten, jeden z najważniejszych dla polskich historyków, został

poddany silnemu upolitycznieniu. Badania koncentrowały się raczej na narodowych aspektach historii wsi: zwracano uwagę na wyłonienie się świadomości narodowej na wsi, spychając na dalszy plan analizę stratyfikacji społecznej lub też przyczyn wybuchu rozruchów i zamieszek (Molenda 1991).

/// Wnioski

Studiując recepcję *The Making* w Europie Środkowo-Wschodniej, można dojść do wniosku, że luna po wybuchu tego historiograficznego wulkanu została dostrzeżona także za żelazną kurtyną. Niemniej jednak, wewnętrzne dynamiki rozwoju lokalnych historiografii sprawiły, iż dzieło Thompsona nie stało się dla lokalnych historyków trwałym punktem odniesienia. Publikacja książki w 1963 roku pozostała poza szczytem ogłoszonego, oraz do pewnego stopnia praktykowanego, komunistycznego internacjonalizmu lat 50. W latach 50. i 60. brytyjscy i francuscy historycy marksistowskie uważani byli za naturalnych sojuszników wielu środkowo- i wschodnioeuropejskich komunistów, przez co ich prace były systematycznie czytane i dyskutowane. Paradoksalną konsekwencją poststalinizmu stało się stopniowe zamykanie się historiografii Europy Środkowo-Wschodniej w obrębie narodowych narracji. Dokonało się to zarówno w reformistycznej Czechosłowacji, poszukującej legitymizacji dla reform Praskiej Wiosny poprzez podkreślanie unikalności czechosłowackiej drogi rozwoju w XX wieku, a także podlegającej większym ograniczeniom historiografii NRD, czy też charakteryzującego się znaczną otwartością środowiska polskich historyków.

Mimo różnic między Polską, Czechosłowacją i Niemcami Wschodnimi, postępujący brak zainteresowania transnarodowym dialogiem, wykraczającym poza podział na Wschód i Zachód, sprawił, że dzieło Thompsona trudno było wejść na trwałe do którejkolwiek z lokalnych historiografii. Czechosłowacka historiografia, ze swą długą tradycją pisania historii społecznej i robotniczej, praktycznie zignorowała dzieło Thompsona, nawet wtedy, gdy jej własna perspektywa zaczęła zbliżać się do stanowisk brytyjskiej „nowej lewicy”. Choć Thompson stale podkreślał znaczenie ludzkiej sprawczości, doświadczenia oraz tradycji demokratycznych angielskich robotników i rzemieślników, co w wielu aspektach pokrywało się z wylaniającymi się narracjami czechosłowackiego socjalizmu demokratycznego Praskiej Wiosny, tematyczna i geograficzna perspektywa czechosłowackich

historyków-reformistów uniemożliwiła *The Making* stanie się ważnym punktem odniesienia. Po zduszeniu Praskiej Wiosny możliwości snucia przez oficjalnych historyków refleksji inspirowanej jakąkolwiek zachodnią ideą zostały w porównaniu z latami 50. i 60. bardzo ograniczone.

W NRD już w latach 60. dzieło Thompsona zostało wpisane w nurt tzw. progresywnej nauki komunistycznej. Niewiele jednak uczyniono, aby zastanowić się nad tym, w jaki sposób kwestionowało ono stanowiska marksistowskiej ortodoksji. Jedynym podejmowanym przez enerdowskich historyków zagadnieniem był luddyzm, rozumiany jako wyraźny ruch antykapitalistyczny, co budziło skojarzenia z niepokojami niemieckiej klasy robotniczej. W przeciwieństwie do historiografii czechosłowackiej w latach 60. NRD nie doświadczyło podobnych napięć pokoleniowych. Wielu badaczy historii robotniczej, z Jürgenem Kuczynskim na czele, kontynuowało działalność aż do późnych lat 60., poddając systematycznej refleksji nie tylko *The Making*, lecz także inne prace brytyjskich historyków. Jednakże wraz z przejściem Kuczynskiego i jego pokolenia na emeryturę książka Thompsona zaczęła powoli znikać z horyzontu wschodnioniemieckiej historii społecznej NRD. Ponownie pojawiła się na nim na krótko przed zjednoczeniem Niemiec wraz z publikacją niemieckiego przekładu w 1987 roku.

W Polsce recepcja *The Making* okazała się z jednej strony dużo bardziej wnikliwa niż w NRD, z drugiej jednak, dość krótkotrwała. Dzieło Thompsona zauważono wkrótce po jego publikacji, podejmując zarazem dyskusję na temat zawartych w nim innowacyjnych perspektyw i argumentów. Jednakże słabości polskiej historii robotniczej sprawiły, że żywiołowa początkowo recepcja nie przelożyła się na nic trwałego. *The Making* traktowano w oderwaniu od istotnych zagadnień polskiej historiografii.

Powróćmy na koniec do Josefa Poliśenskýgo i jego wdzięczności dla brytyjskich historyków marksistowskich, którzy poszerzyli nie tylko jego akademickie, lecz także muzyczne horyzonty. Z całą pewnością można stwierdzić, że zachodni, przede wszystkim brytyjski, marksizm odegrał zdecydowanie ważniejszą rolę wśród historyków z Europy Środkowo-Wschodniej niż tylko promowanie brytyjskiej muzyki rockowej. Niemniej jednak, zasługa E.P. Thompsona w tym względzie była co najwyżej umiarkowana.

Tłum.: Monika Żychlińska

Bibliografia:

/// *Acta Persecutionis. A Document from Czechoslovakia Presented to the XIVth International Congresses of Historical Sciences.* 1975.

/// Asal S., Schlak S., red. 2009. *Was war Bielefeld? Eine ideengeschichtliche Nachfrage*, Wallstein Verlag.

/// Berg M. 2015. *East-West Dialogues: Economic Historians, the Cold War, and Détente*, „The Journal of Modern History”, nr 87(1), s. 36–71.

/// Berger S. 2002. *National Paradigm and Legitimacy: Uses of Academic History Writing in the 1960s*, [w:] *The Workers' and Peasants' State: Communism and Society in East Germany under Ulbricht 1945–1971*, red. P. Major, J. Osmond, Manchester University Press, s. 244–261.

/// Berger S., Lorenz Ch., red. 2010. *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe*, Palgrave Macmillan.

/// Chakrabarty D. 2011. *Prowincjonalizacja Europy: myśl postkolonialna i różnica historyczna*, tłum. D. Kołodziejczyk, T. Dobrogoszcz, E. Domańska. Wydawnictwo Poznańskie.

/// Connelly J. 2000. *Captive University. The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education*, The University of North Carolina Press.

/// Eley G. 2005. *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society*, The University of Michigan Press.

/// Fried V. 1953. *O pracích k nejnovějším dějinám britského dělnického hnutí*, „Československý časopis historický”, nr 1, s. 565–567.

/// Górny M. 2007. *Przede wszystkim ma być naród: marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wydawnictwo TRIO.

/// Górny M. 2008. *Die Geschichtswissenschaften in der Volksrepublik Polen, der DDR und der Tschechoslowakei im Vergleich*, [w:] Bohumil Jiroušek i in., *Proměny diskursu české marxistické historiografie*, Jihočeská Univerzita v Českých Budějovicích, s. 43–64.

/// Hadler F. 1999. *Századok – Kvartálnik Historyczny – Český časopis historický. Drei konstanten Ostmitteleuropäischer Historiographie*, [w:] *Historische Zeitschriften im internationalen Vergleich*, red. M. Middell, Akademische Verlagsanstalt, s. 145–161.

- /// Hilton R.H., Fagan H. 1952. *Anglické povstání roku 1381*, tłum. J. Polišínský, Rovnost.
- /// Hitzer B., Welskopp T., red. 2010. *Die Bielefelder Sozialgeschichte. Klassische Texte zu einem geschichtswissenschaftlichen Programm und seinen Kontroversen*, Transcript Verlag.
- /// Hobsbawm E.J. 1956. *Wobin geben die englischen Historiker?*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”, nr 4, s. 950–963.
- /// Hobsbawm E.J. 1962. *Sozialrebelln. Archaische Sozialbewegungen im 19. und 20. Jahrhundert*, tłum. R. Müller-Isenburg, C.B. Hyams Focus.
- /// Hobsbawm E.J. 2002. *Interesting Times: A Twentieth Century Life*, Abacus.
- /// Hobsbawm E.J. 2013. *Wiek rewolucji: 1789–1848*, tłum. M. Starnawski, K. Gawlicz, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- /// Iggers G.G., Wang Q.E. 2008. *A Global History of Modern Historiography*, Cambridge University Press.
- /// „International Review of Social History”. 2016. Nr 61(1).
- /// Jedlicki J. 1966. Recenzja pracy E.J. Hobsbawma *Wiek Rewolucji. Europa 1789–1848*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 73(1), s. 195–198.
- /// Jiroušek B., red. 2006. *Česká a československá účast na mezinárodních kongresech historických věd (Czech and Czechoslovak Participation in International Congresses of Historical Sciences)*, Jihočeská Univerzita.
- /// Katz H. 1964. Recenzja *The Making of the English Working Class* E.P. Thompsona, „Przegląd Historyczny”, nr 59, s. 698–701.
- /// Klíma A. 1968. *Die Entstehung der Arbeiterklasse und die Anfänge der Arbeiterbewegung in Böhmen*, [w:] *Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Probleme der Frühen Industrialisierung*, W. Fischer, Colloquium-Verlag, s. 434–448.
- /// Kocka J. 1980. *Sozialstruktur und Arbeiterbewegung: die Entstehung des Leipziger Proletariats*, „Archiv für Sozialgeschichte”, nr 20, s. 584–592.
- /// Kolář P. 2010. *Rewriting National History in Post War Central Europe: Marxist Syntheses of Austrian and Czechoslovak History as New National Master Narratives*, [w:] *Nationalizing the Past: Historians as nation builders in modern Europe*, red. S. Berger, Ch. Lorenz, Palgrave Macmillan, s. 319–340.

/// Kopeček M. 2012. *Historical Studies of Nation-Building and the Concept of Socialist Patriotism in East-Central Europe 1956–1970*, [w:] *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989*, red. P. Kolář, M. Řezník, Böhlau, s. 121–136.

/// Konrad H., red. 1982. *Die internationale Gewerkschaftsbewegung zwischen den beiden Weltkriegen. Soziale Prozesse der Entwicklung der Arbeiterklasse im 19. Jahrhundert (Bibliographie, Historiographie, Methodologie)*, Europaverlag.

/// Konrad H., red. 1989. *Probleme der Herausbildung und politischen Formierung der Arbeiterklasse. Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, 24. Linzger Konferenz 1988*, Europaverlag.

/// Kořalka J. 1956. *Vznik socialistického dělnického hnutí na Liberecku*, Krajské nakladatelství.

/// Kořalka J. 1986. *Arbeiteremanzipation und Bildung in einer aufsteigenden Nationalgesellschaft: Das Beispiel Böhmens*, [w:] *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert. Varianten ihres Verhältnisses im Europäischen Vergleich*, red. J. Kocka, E. Müller-Luckner, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, s. 65–74.

/// Kořalka J. 1992. *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Czechoslovakia*, „The American Historical Review”, t. 97, nr 4, s. 1026–1040.

/// Kross E. 1990. Recenzja *The Making* E.P. Thompsona, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”, nr 38, s. 367–368.

/// Kowalczyk I.S. 1997. *Legitimation eines neuen Staates. Parteiarbeiter an der historischen Front. Geschichtswissenschaft in der SBZ/DDR 1945–1961*, Links.

/// Kučera R. 2016. *Facing Marxist Orthodoxy: Western Marxism, „The Making”, and the Communist Historiographies of Czechoslovakia and Poland 1948–1990*, „International Review of History”, nr 60(4), s. 35–50.

/// Kuczynski J. 1964. *Darstellung der Lage der Arbeiter in England von 1760 bis 1832*, Akademie Verlag.

/// Kuczynski J. 1967. *Das Entstehen der Arbeiterklasse*, Kindler.

/// Kula W. 1962. *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego: próba modelu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

/// Lenger F. 2010. *Historische Sozialwissenschaft: Aufbruch oder Sackgasse?*, [w:] *Geschichtswissenschaft im Geist der Demokratie. Wolfgang J. Mommsen und seine Generation*, red. Ch. Cornelißen, De Gruyter, s. 115–132.

/// Lindenberger T. 2003 *Empirisches Idiom und deutsches Unverständnis: Anmerkungen zur westdeutschen Rezeption von E.P. Thompsons „The Making of the English Working Class“*, [w:] *Historikerdialoge. Geschichte, Mythos und Gedächtnis im deutsch-britischen kulturellen Austausch 1750–2000*, red. S. Berger, P. Lambert, P. Schumann, Vandenhoeck & Ruprecht, s. 439–456.

/// Markow W. 1965. Recenzja Erica J. Hobsbawma, *Sozialrebelln. Archaische Sozialbewegungen im 19. und 20. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”, nr 13.

/// Middell M. 1999. *Autoren und Inhalte: die „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“ 1953–1989*, [w:] *Historische Zeitschriften im internationalen Vergleich*, red. M. Middell, Akademische Verlagsanstalt, s. 235–295.

/// Missalowa G. 1967. *Studia nad powstaniem Łódzkiego Okręgu Przemysłowego 1815–1870*, t. II: *Klasa robotnicza*, Wydawnictwo Łódzkie.

/// Molenda J. 1991. *The Formation of National Consciousness of the Polish Peasants and the Part They Played in the Regaining of Independence by Poland*, „Acta Poloniae Historica”, nr 63/64, s. 121–148.

/// Myška M., Novotný K. 1961. *Přehled literatury o dějinách průmyslu a dělnické třídy v českých zemích za léta 1956–1959*, Slezský ústav ČSAV.

/// Pleskot P. 2010. *Intelektualni sąsiedzi. Kontakty historyków polskich ze środowiskiem Annales 1945–1989*, Instytut Pamięci Narodowej.

/// Pokorný J., Velek L., Velková A., red. 2007. *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století. Pocta Jiřímu Kořalkovi k 75. narozeninám/ Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Jiří Kořalka zum 75. Geburtstag*, Karolinum.

/// Polišíenský J. 1963. Recenzja *The Age of Revolution. Europe 1789–1848* Erica Hobsbawma, „Československý časopis historický”, nr 11, s. 705.

/// Polišíenský J. 2001. *Historik v měnícím se světě*, Karolinum.

/// Purš J. 1964. Notatki o *En Angleterre: révolution industrielle* i *The Nineteenth Century London Market* Erica Hobsbawma, „Československý časopis historický”, nr 12, s. 776, 779.

/// Purš J. 1986. *Changes in the Standard of Living and Nutrition of the Working Class in the Czech Lands. Published on the Occasion of the IXth International Economic History Congress in Bern 1986*, Institute of Czechoslovak and World History of the Czechoslovak Academy of Sciences.

/// Reulecke J., Friedemann P. 1990. *Die Historiographie der DDR und die Deutsche Arbeiterbewegung. Zur Entwicklung des Forschungsschwerpunktes der marxistisch-leninistischen Geschichtsschreibung*, [w:] *Geschichtswissenschaft in der DDR*, red. A. Fischer, G. Heydemann, Duncker & Humblot, s. 519–554.

/// Sabrow M. 1995. *Parteiliches Wissenschaftsideal und historische Forschungspraxis. Überlegungen zum Akademie-Institut für Geschichte (1956-1989)*, [w:] *Historische Forschung und sozialistische Diktatur. Beiträge zur Geschichtswissenschaft der DDR*, red. M. Sabrow, P. Walther, Leipziger Universitätsverlag, s. 195–225.

/// Sabrow M. 1999. *Klio mit dem Januskopf. Die „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“*, [w:] *Historische Zeitschriften im internationalen Vergleich*, red. M. Middell, Akademische Verlagsanstalt, s. 297–330.

/// Sabrow M. 2001a. *Confrontation and Co-operation. Relations between the Two German Historiographies*, [w:] *The Divided Past: Rewriting Post-War German History*, red. Ch. Kleßmann, Berg, s. 127–147.

/// Sabrow M. 2001b. *Das Diktat des Konsenses. Geschichtswissenschaft in der DDR 1949–1969*, Oldenbourg.

/// Schmidt-Hartmann E. 1988. *Forty Years of Historiography under Socialism in Czechoslovakia*, „Bohemia”, t. 29, nr 2, s. 300–324.

/// Scott J.C. 1976. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Yale University Press.

/// Soboul A. 1963. *Vom Ancien Régime zum Kaiserreich. Das Nationale Problem und die sozialen Verhältnisse im Zeitalter der bürgerlichen Revolution in Frankreich*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”, nr 14, s. 881–901.

/// Soboul A. 1966. *Opis i miara w historii społecznej*, tłum. M. Senkowska-Gluck, „Kwartalnik Historyczny”, r. 73, nr 2, s. 277–290.

/// Sommer V. 2001. *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Nakladatelství Lidové Noviny.

/// Sosnowska A. 2004. *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Wydawnictwo Trio.

/// Stibbe M. 2013. *Reactions from the other Germany: The Fischer Controversy in the German Democratic Republic*, „Journal of Contemporary History”, nr 48, s. 315–332.

- /// Svidžkov D. 2006. *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*, Vandenhoeck & Ruprecht.
- /// Thompson E.P. 1963. *The Making of the English Working Class*, Vintage.
- /// Thompson E.P. 1987. *Die Entstehung der englischen Arbeiterklasse*, Suhrkamp Verlag.
- /// Topolski J. 1992. *Polish Historians and Marxism after the World War II*, „Studies in Soviet Thought”, t. 43, nr 2, s. 169–183.
- /// Voříšek M. 2012. *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak Sociology from a Comparative Perspective*, Kalich.
- /// Woolf D. 2011. *A Global History of History*, Cambridge University Press.
- /// Zahorski A. 1964. *Trzy Syntezy Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Albert Mathiez, Georges Lefebvre, Albert Soboul*, „Przegląd Historyczny”, nr 59, s. 22–45.
- /// Zahorski A. 1965. Recenzje *Précis d'histoire de la Revolution Francaise* (Paryż, 1962) i *La Revolution Française*, Éditions sociales (Paryż, 1965) Alberta Soboula, „Kwartalnik Historyczny”, nr 87, s. 979–980.
- /// Zwahr H. 1978. *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturuntersuchung über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution*, Akademie-Verlag.
- /// Żarnowska A. 1974. *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- /// Żarnowska A. 1982. *Soziale Prozesse der Entwicklung der Arbeiterklasse an der Wende 19. Und 20. Jahrhundert – die polnische Historiographie*, [w:] *Die internationale Gewerkschaftsbewegung zwischen den beiden Weltkriegen. Soziale Prozesse der Entwicklung der Arbeiterklasse im 19. Jahrhundert (Bibliographie, Historiographie, Methodologie)*, red. H. Konrad, Europaverlag, s. 417–425.
- /// Żarnowska A. 1993. *Geschichte der Arbeiterklasse und der Arbeiterbewegung. Eine Umschau der Forschungsproblematik im letzten Jahrzehnt*, „Mitteilungsblatt zur Erforschung der Europäischen Arbeiterbewegung”, nr 13, s. 4–40.

/// Abstrakt

Mimo zawrotnej kariery książki E.P. Thompsona *The Making of the English Working Class* (1963) poza Wielką Brytanią, recepcja Thompsonowskich kategorii i koncepcji – czy też, szerzej, zachodniej myśli marksistowskiej – w krajach byłego bloku wschodniego pozostaje zagadnieniem wciąż mało znanym. Tematem artykułu są reakcje historyków z NRD, Polski i Czechosłowacji na próby podważenia oficjalnego stanowiska marksistowskiej ortodoksji. Na przykładzie pracy Thompsona autor omawia zarówno recepcję zachodnich inspiracji za żelazną kurtyną, jak i jej brak. Umieszczając ten wycinek historii historiografii w szerszym kontekście zmieniającego się krajobrazu politycznego krajów Europy Środkowo-Wschodniej po drugiej wojnie światowej, tekst wskazuje na paradoksy powojennego krążenia idei.

Słowa kluczowe:

historiografia, marksizm, Polska, Czechosłowacja, NRD, E.P. Thompson

/// Abstract

Although the impact outside the U.K. of E.P. Thompson's work, *The Making of the English Working Class* (1963), has been recognized and pointed to many times, the ways in which Thompsonian categories and concepts, or Marxist thought from the West more broadly, was received in the countries of the former Eastern Bloc remain rather unclear. This paper traces the ways in which historians of the GDR, Poland and Czechoslovakia responded to these challenges to the official position of Marxist orthodoxy. Taking Thompson's seminal piece as an example, it highlights the reception (or lack thereof) of Western influences on local scholarship and the dynamics of these encounters – whether they were affirmative or critical – in relation to the changing political landscape of East-Central European countries after World War II.

Keywords:

historiography, Marxism, Poland, Czechoslovakia, GDR, E.P. Thompson